2. 1860—1870-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԲՈՒՐԺՈՒԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԸ։ ԳՅՈՒՂԱՑԻԱԿԱՆ ՌԵՖՈՐՄԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ԵՎ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

XIX դարի երկրորդ կեսից ցարական կառավարությունը երկրում անցկացրեց մի շարք բարենորոգումներ, որոնք ընդառաջում էին բարձրացող բուրժուազիայի պահանջներին։ 1861 թ. փետրվարի 19-ի կանոնադրությամբ վերացվեց ճորտատիրական իրավունքը։ Այդ տարեթիվը դարձավ Ռուսաստանի պատմության մեջ իբրև նոր՝ կապիտալիստական դարաշրջանի սկիզբ։ Վ. Ի. Լենինը գրում է. «1861 թվականի փետրվարի 19-ը նշանավորում է ճորտատիրական դարաշրջանից բարձրացող նոր, բուրժուական Ռուսաստանի սկիզբը»[33]։

1864 թ. հունվարի 1-ի օրենքով ստեղծվեցին զեմստվոներ՝ բոլոր դասերի ներկայացուցիչներից ընտրված տեղական կառավարման նոր օժանդակ օրգաններ և վերացվեցին նախառեֆորմյան շրջանում գործող դասային-կալվածատիրական բյուրոկրատական կառավարման ձևերը։ Զեմստվոները զբաղվելու էին տեղական խնդիրներով՝ նահանգի ու գավառի ճանապարհների, դպրոցների, հիվանդանոցների բարենորոգումներով, արդյունաբերության ու առևտրի զարգացումով, ագրոկուլտուրաների տարածումով և այլ հարցերով։ Հին սիստեմի համեմատությամբ զեմստվոյի ստեղծումն առաջընթաց քայլ էր։ Սակայն ընտրությունների հիմքում դնելով գույքային ցենզը, ցարիզմը զեմստվային հիմնարկներում ապահովեց կալվածատերերի ներկայացուցիչների գերակշռությունը։ Օգտվելով դրանից, զեմստվոների իրավասության տակ գտնվող տնտեսական միջոցների մեծ մասը զավթում էին ազնվականները, իսկ պետական հարկերի ու պարհակների հիմնական ծանրությունը դրվում էր աշխատավոր գյուղացիության վրա։ Զեմստվոները վարչական իշխանություն չունեին և կարող էին կենսագործել իրենց որոշումները միայն տեղական իշխանությունների միջոցով։ Փաստորեն նրանք ինքնակալության պետական ապարատի կցորդն էին։ Հետագայում (հատկապես 1889—1890 թթ.) ցարիզմն ավելի ուժեղացրեց նահանգապետերի ու գավառապետերի իշխանությունը զեմստվոների վրա, ավելի սահմանափակեց նրանց իրավունքները և, թեպետ «չվերացրեց, այլ դիմազրկեց ու գունազրկեց զեմստվոն»[34]։ Զեմստվոներում ղեկավար դերը հատկացվում էր ռուս ազնվականությանը, իսկ երկրի այն մասերում, ուր ընդհանրապես ազնվականություն չկար (Սիբիր) կամ եղածը ռուսական չէր (Լեհաստան, Լիտվա, Բելոռուսիա, Միջին Ասիա, Անդրկովկաս), զեմստվո չստեղծվեց։ Հայ լիբերալ շրջանները և հատկապես վրաց ազնվականությունը թեպետև տասնյակ տարիներ շարունակ պայքարում էին, որպեսզի զեմստվոներ ստեղծվեին նաև Անդրկովկասում, սակայն ցարական կառավարությունը տարբեր պատճառաբանություններով հետաձգելով հարցը, այնպես էլ չլուծեց այն։ Ցարական պաշտոնյաները հաճախ բացեիբաց հայտարարում էին, որ երկրամասի ժողովուրդները դեռ չեն հասունացել ինքնակառավարման համար։

1870 թ. հունիսի 16-ին ցարական կառավարությունը հրատարակեց քաղաքային կանոնադրություն։ Այդ օրենքով ստեղծվեցին քաղաքների կառա-

33 Վ. Ի. Լենին. Երկ., հ. 20, էջ 213։

34 Վ. Ի. Լենին. Երկ., հ. 5, էջ 59։

վարման ոչ դասային մարմիններ, որոնք ընտրվում էին ըստ գույքային ցենզի՝ չորս տարին մեկ։ Կարգադրիչ մարմինը քաղաքային դումայի էր, իսկ գործադիրը՝ քաղաքային վարչությունը։ Երկուսն էլ գործում էին քաղաքագլխի ղեկավարությամբ։ Քաղաքային դումայի պատգամավորներին կարող էին ընտրել միայն քաղաքային հարկ վճարող բնակիչները, այսինքն՝ տնատերերը և առևտրաարդյունաբերական ձեռնարկությունների տերերը։ Ընտրական իրավունքից զրկված էին բանվորները, արհեստավորների զգալի մասը, մտավորականության որոշ խավերը։ Դավառական զեմստվային վարչության նախագահը և քաղաքագլուխը հաստատվում էին նահանգապետի, իսկ նահանգական զեմստվային վարչության նախագահն ու քաղաքագլուխը՝ ներքին գործերի մինիստրի կողմից։ Քաղաքային ինքնավար մարմիններն զբաղվում էին քաղաքի բարեկարգման, տնտեսության, առևտրի և կուլտուր-լուսավորական հարցերով։ Չնայած սահմանափակության, քաղաքային ռեֆորմի անցկացումը մի քայլ էր դեպի առաջ։ Այն ստեղծում էր բարենպաստ պայմաններ քաղաքային կյանքի, բուրժուական հարաբերությունների զարգացման համար։ Քաղաքային ռեֆորմը 70-ական թվականների ընթացքում կիրառվեց կայսրության մի շարք մասերում, բացառությամբ Լեհաստանի, Ֆինլանդիայի ու Միջին Ասիայի (այն կենսագործվեց միայն Տաշքենդում), իսկ Անդրկովկասում կիրառվեց մի քանի խոշոր քաղաքներում[35], այդ թվում Երևանում։ Այստեղ քաղաքային նորաստեղծ մարմիններն սկսեցին գործել 1879 թ. հոկտեմբերի 1-ից։ Ավելի քան 20.000 բնակչություն ունեցող Երևանում ընտրությունների մասնակցեց մի քանի հարյուր մարդ։ Պատգամավորների ճնշող մեծամասնությունն ունևոր խավից էր։ Այսպես, 1894 թ. Երևանյան դումայի 24 անդամներից 10-ը աղնվական էին, 8-ը՝ վաճառական, 2-ը՝ ավագ սպայության ներկայացուցիչ և միայն 4-ը՝ շարքային բնակիչ[36]։ XIX դարի վերջին, ցարիզմի վարած հետադիմական քաղաքականության հետևանքով, ինչպես զեմստվոների, այնպես էլ քաղաքային ինքնավար մարմինների իրավունքներն ավելի սահմանափակվեցին։ 1892 թ. քաղաքային նոր կանոնադրությունը փաստորեն ընտրելու և ընտրվելու իրավունք էր տալիս միայն առավել ունևոր խավերին։

1864 թ. նոյեմբերի 20-ի օրենքով անցկացվեցին դատական ռեֆորմներ։ Հին դասային դատարանը փոխարինվեց ընդհանուր դատարանով։ Ստեղծվեցին հաշտարար, օկրուգային դատարաններ և դատաստանական պալատ։ Առաջինը քննում ու լուծում էր տեղական մանր, երկրորդը՝ նահանգային, իսկ երրորդը՝ մի քանի նահանգների գործերը։ Ստեղծվեցին նաև դատաքննիչների և ատենակալների պաշտոններ։ Դատարանից զրկոհ քաղաքացիները կարող էին բողոքել սենատին, որի վճիռը վերջնական էր։ Դատարանը վարչական իշխանություններից անկախ էր համարվում, իսկ դատավորները հեռացվում էին պաշտոնից միայն հանցագործություն թույլ տալու դեպքում։ Եթե ռեֆորմից առաջ դատավարությունն ընթանում էր փակ, երկու կողմերի կամ նրանցից մեկի բացակայությամբ, ապա այժմ այն տեղի էր ունենում զոնաց, երկու կողմերի ներկայությամբ։ Դատական ռեֆորմում բուրժուական սկզբունքներն ավելի ցայտուն արտահայտվեցին, սակայն դատավորների անկախությունը շատ պայմանական էր։ Հաշտարար դատավորներն ընտրվում էին զեմստվային ժողովներում ու քաղաքային դումաներում՝ այն թեկնածուներից, որոնց ցու-

35 Տե՛ս «История СССР», т. V, М., 1968, стр. 112—113.

36 Տե՛ս Բ. Ռ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1879—1917), Երևան, 1963, էջ 23—24։

ցակը նախապես արժանացել էր նահանգապետի հավանությանը և վերջնականապես հաստատվել սենատի կողմից։ Գյուղացիների, հոգևորականների ու զինվորականների համար պահպանվեցին առանձին դատարաններ։ Անդրկովկասում դատական ռեֆորմները կիրառվեցին ուշացումով՝ 1868—1871 թթ.։ Ի տարբերություն Եվրոպական Ռուսաստանի, Անդրկովկասում, այդ թվում Արևելյան Հայաստանում, դատական բոլոր գործերը քննվում ու վճռվում էին օկրուգային դատարաններում՝ առանց երդվյալ ատենակալների։ Ռուսական նահանգներում հաշտարար դատավոր ընտրվում էր, իսկ այստեղ՝ նշանակվում։

1874 թ. հունվարի 1-ին հրատարակվեց նաև զինապարտության կանոնադրությունը, համաձայն որի քսան տարին լրացրած բոլոր տղամարդիկ, անկախ դասային պատկանելությունից, պարտավոր էին ծառայել բանակում։ Շատ այլազգիներ (Միջին Ասիայի, Դաղստանի, Ծայրագույն Հյուսիսի և մի շարք այլ երկրամասերի բնիկներ), որոնք կազմում էին երկրի բնակչության մի զգալի մասը, չէին զորակոչվում բանակ, քանի որ համարվում էին «անբարեհույներ»։

Անդրկովկասի բնակչությունը ռազմական իշխանությունների նախաձեռնությամբ ու խրախուսանքով երկրամասի Ռուսաստանին միացման առաջին իսկ օրից ակտիվորեն մասնակցում էր ռուսական բանակի մարտական գործողություններին՝ ընդդեմ Իրանի ու Թուրքիայի։ Այն հավաքագրվում էր այսպես կոչված միլիցիայում, որն ըստ էության, ոչնչով չէր տարբերվում աշխարհազորից։ Բայց դա համընդհանուր ռազմական պարհակի կատարում չէր։ Այդ պարհակի կատարման կանոնադրությունը սկսվեց քննվել Թիֆլիսի զինվորական շրջաններում 1871 թ. և հարց հարուցվեց կառավարության առաջ, որ այն տարածվի նաև Անդրկովկասի վրա։ Սակայն դա տեղի չունեցավ անգամ 1874 թ. հունվարի 1-ի զինապարտության կանոնադրության հրատարակումից անմիջապես հետո, քանի որ, նախ՝ խանգարեց 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը և ապա ցարական պաշտոնական շրջանները համընդհանուր զինվորական պարհակի տարածումը Անդրկովկասի վրա անժամանակ էին համարում։ Տևական քննարկումներից հետո, վերջապես, 1886 թ. մայիսի 28-ին, որոշվեց 1874 թ. հունվարի 1-ի զինապարտության կանոնադրությունը տարածել նաև Անդրկովկասի վրա։ Առաջարկվեց քրիստոնյաներին՝ հայերին ու վրացիներին զորակոչել բանակ, իսկ մահմեդականներից՝ իբրև անբարեհույների դրա փոխարեն գանձել զինվորական հարկ տարեկան 534.400 ռուբլի[37]։

Վաթսունական թվականներին Ռուսաստանում իրականացվեցին նաև ֆինանսական ռեֆորմներ, որոնց նպատակն էր մեծացնել պետական եկամուտները և նպաստել արդյունաբերության ու առևտրի զարգացմանը։ Այդ ռեֆորմներով կառավարական եկամուտների հիմնական մասը ուղղակի և անուղղակի հարկերի ձևով հավաքվում էր գյուղացիներից։

1864 թ. հուլիսի 14-ի «կանոնադրությամբ» բարենորոգումներ մտցվեցին լուսավորության ասպարեզում։ Ժողովրդական նախակրթական ուսումնարաններ կարող էին բացվել ինչպես հասարակական հաստատությունների, այնպես էլ առանձին անհատների կողմից։ Սակայն ուսուցման ղեկավարությունը

---

37 Տե՛ս Ш. В. Мегрелидзе, Вопросы Закавказья в истории русско-турецкой войны 1877—1878 гг., Тифлис, 1969, стр. 78.

մնում էր պետական մարմինների իրավասության տակ։ Գիմնազիաները բաժանվեցին ռեալական և դասական կարգերի։ Առաջինները պետք է կադրեր պատրաստեին հիմնականում ժողովրդական տնտեսության, իսկ երկրորդները՝ պետական հիմնարկների համար։ Ռեալական գիմնազիաներում ընդունվում էին հողատերերի, իսկ դասական գիմնազիաներում՝ ազնվականների երեխաները։ 60—70-ական թվականներին որոշ փոփոխություններ մտցվեցին բարձրագույն կրթության բնագավառում, որոնց հետևանքով երկրում աճեցին համալսարաններն ու տեխնիկական բուհերը։ 1863 թ. հունիսի 18-ի կանոնադրությամբ վերականգնվեց Նիկոլայ I-ի ժամանակ վերացված համալսարանների ինքնավարությունը, որը հնարավորություն տվեց պրոֆեսորական խորհուրդներին ընտրելու ռեկտորներ, դեկաններ, ինչպես նաև նոր պրոֆեսորադասախոսական կազմ։ Սակայն ուսանողներին արգելվեց ստեղծել կազմակերպություններ։ 1865 թ. օրենքով բարեփոխություններ մտցվեցին գրաքննության մեջ և որոշ չափով հեշտացվեց գրքերի, ամսագրերի ու թերթերի հրատարակումը, բարձրացվեց հեղինակների ու խմբագիրների պատասխանատվությունը օրենքի առջև, կայսրության ծայրամասերում պահպանվեց նախնական գրաքննությունը։

* * *

XIX դարի 60—70-ական թվականներին ցարական կառավարությունը կայսրության ծայրամասերում անցկացրեց նաև գյուղացիական բարեփոխումներ։ Հայտնի է, որ 1861 թ. գյուղացիական ռեֆորմը վերաբերում էր Ռուսաստանի կենտրոնական և Ուկրաինական նահանգներին, իսկ 1863 թ. ռեֆորմների կանոնադրություններ հրապարակվեցին Լիտվայի, Բելոռուսիայի և Աջափնյա Ուկրաինայի համար։ Անհրաժեշտություն դարձավ նաև Անդրկովկասում գյուղացիական ռեֆորմ անցկացնելու հարցը։ 1861 թ. մարտին Կովկասի փոխարքա Ա. Ի. Բարյատինսկուն արքունիքից տեղեկացնում են, որ կայսրն անհրաժեշտ է գտնում գյուղացիական ռեֆորմն իրագործել նաև Անդրկովկասում։ Սկսվում է Վրաստանի գյուղացիական ռեֆորմի նախապատրաստումը նախ Թիֆլիսի, ապա Քութայիսի նահանգներում, ավելի ուշ Վրաստանի մյուս մասերում, իսկ 1866 թ.՝ Ադրբեջանում ու Արևելյան Հայաստանում՝ Ելիսավետպոլի, Բաքվի ու Երևանի նահանգներում։

Անդրկովկասում ռեֆորմի նախագծի պատրաստման նպատակով ստեղծվեց Անդրկովկասյան Կենտրոնական կոմիտե, որի մեջ մտան վրաց ազնվականության ներկայացուցիչները. ազնվականությունից էին ընտրված նաև գավառական կոմիտեները։ Ցարական իշխանությունները ձգտում էին ամեն կերպ պաշտպանել տեղի ազնվականության շահերը։ Արևելյան Հայաստանում և Ադրբեջանում գյուղացիական ռեֆորմը անցկացվեց 1870 թ. մայիսի 14-ի օրենքով։ Հայտնի է, որ 1846 թ. հրավարտակի հիման վրա հրատարակված 1847 թ. կանոնադրությունը վերաբերում էր գլխավորապես Ադրբեջանի կալվածատիրությանը։ Երևանի նահանգի համար կազմված 1851 թ. հունիսի 8-ի նույնանման կանոնադրությունը չիրագործվեց։ Իհարկե, այդ կիսամոնարատիրական կանոնադրության անկատար մնալը Հայաստանի կալվածատիրական շերտերին զրկեց մի շարք արտոնություններից, որոնց արժանացել էին Ադրբեջանի հողատերերի զանազան խմբերը։ Այդ պատճառով 1860-ական թվականների սկզբին փոխարքային ուղղած գրության մեջ Հայաստանի կալվածատերերը

զանգատվում էին իրենց իրավունքների անորոշությունից և անկայունությունից, նշելով, որ «երկրի ամեն մի տեղական կառավարիչ կամ չինովնիկ» այդ իրավունքները սահմանում էր իր տեսակետով՝ «հիմք չունենալով ոչ մի փաստ»[38]։

Արևելյան Հայաստանի՝ իրենց «տոհմիկ» համարող կալվածատերերի այդ բողոքը չանտեսվեց Անդրկովկասի իշխանությունների կողմից և 1870 թ. ռեֆորմն իրագործելուց առաջ փոխարքայի առաջարկով Երևանի, ինչպես նաև Բաքվի ու Ելիսավետպոլի նահանգներում ստեղծվեցին բեգական հանձնաժողովներ, որոնք պետք է պարզեին «բարձր դասին» պատկանող հողատերերի իրավունքները։ Հենց այդ էլ գյուղացիական ռեֆորմի նախապատրաստության միջոցառումներից մեկն էր։

Երևանի նահանգի հանձնաժողովն իր աշխատանքներն սկսեց 1866 թ. մայիսին և ավարտեց մեկ տարի հետո։ Նրա կողմից «բարձր դասին» պատկանող ճանաչվեց 282 տոհմ, իսկ 304 տոհմի այդ իրավունքը մերժվեց։ Թե ինչ ապօրինություններ տեղի ունեցան Երևանի բեգական հանձնաժողովում, «բեգական դասին» պատկանող որքան նոր տոհմեր երևան եկան, կարելի է եզրակացնել այն բողոքներից, որ հանձնաժողովի որոշումների դեմ բարձրացրեց նահանգի գյուղացիությունը։

Արևելյան Հայաստանի և Ադրբեջանի գյուղացիական ռեֆորմի նախապատրաստման մյուս քայլն այն էր, որ փոխարքան հանձնարարեց գյուղացիական գործերի Անդրկովկասի կենտրոնական կոմիտեին՝ 1847 թ. դեկտեմբերի 26-ի, այսպես կոչված, Աղալարական կանոնադրությունը վերանայել Թիֆլիսի և Քութայիսի նահանգների կանոնադրությունների ոգով։ Կոմիտեն հանգեց այն եզրակացության, որ աղալարները, իրենց դիրքն օգտագործելով, «հաճախ կամայականորեն էին տնօրինում գյուղացիական հողը, իսկ պարհակները երբեմն պահանջում էին մեծացրած չափերով»։ Կոմիտեն ծանոթացավ 1846 թ. հրովարտակին, 1847 թ. ապրիլի 20-ի, 1851 թ. հունիսի 8-ի կանոնադրություններին և մշակեց 1861 թ. ռեֆորմի պահանջներից ելնող նոր կանոնադրություն։

Արևելյան Հայաստանի և Ադրբեջանի կալվածատիրական գյուղացիության «ազատագրության» մասին գյուղացիական օրենքը սահմանված էր 1846, 1847, 1851 թվականների ցարական օրենսդրական ակտերի հիման վրա։ Սակայն այն չէր տարածվում «բարձր դասին» չպատկանող հողատերերի կալվածքներում ապրող գյուղացիության (իսկ այդպիսի հողատերերը Երևանի նահանգում կազմում էին կալվածատերերի 20%-ը), ինչպես և «բարձր դասին» պատկանող կալվածատերերի այն գյուղացիների վրա, որոնք կամավոր համաձայնությամբ ապրում էին նրանց կալվածքում։

1870 թ. մայիսի 14-ի կանոնադրությունը[39] Արևելյան Հայաստանում հողի սեփականատեր ճանաչեց կալվածատերերին, իսկ գյուղացիներին իրավունք

---

[38] *Տե՛ս В. Рштуни,* Крестьянская реформа в Армении в 1870 г., Ереван, 1947, стр 222.

[39] *Այս կանոնադրության տեքստը տե՛ս* «Свод законов Российской империи», СПб., 1899, т. IX, стр. 423—433; «Положение о поземельном устройстве государственных поселян, водворенных на землях лиц высшего мусульманского сословия, а равно меликов из армян в губерниях закавказских: Елисаветпольской, Бакинской, Эриванской и части Тифлисской».

տվեց միայն օգտվելու դրանից։ Կանոնադրությունը գյուղացիների հողաբաժնի նորման սահմանեց 15 տարեկանից բարձր արական ամեն մի շնչին 5 դեսյատին, թողնելով նրանց տրամադրության տակ այն բոլոր հողամասերը (վարելահողերը, խոտհարքները, խաղողի և պտղատու այգիները, բանջարանոցները, տնատեղերը և այլն), որոնք կային մինչև 1870 թ.։ Բայց դրա հետ մեկտեղ հողատերերին իրավունք վերապահվեց իրենց ձեռքում պահելու կալվածատիրական բոլոր հողերի $^1/_3$-ը։

Նոր կանոնադրությունը թույլատրում էր գյուղացիներին փրկագնելու իրենց հողաբաժինը՝ 7 դեսյատինից ոչ պակաս և 15 դեսյատինից ոչ ավելի։ Հողաբաժինները փրկագնելիս, գյուղացիները պետք է վճարեին ոչ թե հողի շուկայական գինը (ինչպես դա կատարվում էր ազատ առք ու վաճառքի ժա-

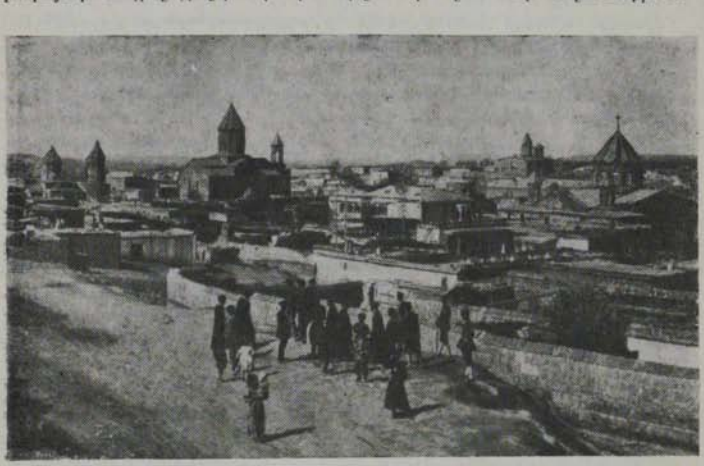

Ալեքսանդրապոլի տեսարանը XIX դարի վերջին

մանակ), այլ այն գումարը, որը կազմում էր կալվածատիրոջ տարեկան հասույթը $16^2/_3$-ով բազմապատկելիս, այսինքն՝ փրկագինը հավասարեցվում էր այն կապիտալին, որը դրվում էր բանկ 6 %-ով և յուրաքանչյուր տարի կալվածատիրոջը կբերեր գյուղացիներից նրա հավաքած հարկաչափին հավասար եկամուտ։ Հաշվումները ցույց են տալիս, որ գյուղացիներն իրենց հողաբաժինները փրկագնելիս պետք է վճարեին նրանց արժեքից երեք-չորս անգամ ավելի։ Քանի դեռ գյուղացիները չէին փրկագնել իրենց հողաբաժինները, շարունակելու էին կատարել կալվածատիրական պարտավորությունները՝ վճարել բերքի 4/30-ը և դրամական տուրքը (բանջարանոցներից և բոստաններից 80 կոպեկ, իսկ այգիներից 1 ռ. 20 կ.՝ յուրաքանչյուր 360 քառ. սաժեն տարածության համար)։ Դրամական տուրքի վերածվեց նաև կալվածատիրոջը գործավոր տալու պարհակը։ Բեգական ու մուլքադարական գյուղացիներն իրենց հողաբաժնի ամեն մի դեսյատինի համար պետք է կալվածատիրոջը վճարեին 30 կոպեկ։

Կանոնադրությամբ ամեն մի ծխի համար սահմանվում էր տուրքի վճարման անհատական կարգ։ Իսկ հաշտարար միջնորդներին իրավունք էր տրվում տուրք չվճարողների կամ խուսափողների նկատմամբ հարկադրանք գործադրել։

Ի տարբերություն Եվրոպական Ռուսաստանի, որտեղ կալվածատերերի և գյուղացիների հողային փոխհարաբերությունների կանոնադրերը կազմում էին կալվածատերերը, Արևելյան Հայաստանում այն հանձնարարվեց հաշտարար միջնորդներին՝ իշխանության նորահաստատ ատյանների։ Սրանք նահանգում ստեղծված գյուղացիական գործերի ատյանի ղեկավարությամբ, որի գլուխ էր կանգնած նահանգապետը, զբաղվելու էին կալվածատերերի և գյուղացիների միջև ծագած վեճերի լուծումով։

Կանոնագրերը կազմելիս շատ կեղծիքներ կատարվեցին ի վնաս գյուղացիների։ «Կանոնագրերը ոչ մի էական հարցում չապահովեցին գյուղացիների շահերը,— գրում է Մ. Ն. Կուլաևը,— իսկ հողատերերին միայն զենք ծառայեցին... պետական հողերը հափշտակելու համար»[40]։

1870 թ. մայիսի 14-ի կանոնադրությունը գյուղացիներին իրավունք էր վերապահում իրենց հողաբաժինները ետգնել կամ ամբողջ համայնքով կամ անհատապես՝ ընտանիքներով։ Թվում էր, որ գյուղացիներին հողաբաժնի ետգնման գործում նույնիսկ արտոնություն էր տրվում, քանի որ նրանք կարող էին այն պահանջել նաև առանց կալվածատիրոջ համաձայնության։ Բայց այդ արտոնությունն առերևույթ էր, քանի որ պետությունը հողաբաժնի ետգրնման դեպքում գյուղացիներին ոչ մի վարկ կամ նյութական աջակցություն չէր տալիս։ Այդ հարցում Արևելյան Հայաստանի ինչպես և Ադրբեջանի[41] գյուղացիները դտնվում էին ամենածանր վիճակում և այդ պատճառով էլ մինչև 1912 թ., այսինքն 40 տարվա ընթացքում, հողի ետգնման մի քանի դեպքեր են միայն հայտնի։ Կալվածատիրական գյուղացիները փաստորեն մնացել էին ժամանակավոր կախյալ վիճակում։ 1872-ից սկսած Անդրկովկասի իշխանությունները կանոններ մշակեցին ետգնման անցնելու համար։ Սակայն կալվածատերերին ընդառաջելու և բյուրոկրատական բաշրշուկի հետևանքով հարցը լուծում չստացավ։

1875 թ. մայիսի 14-ին կանոններ հրատարակվեցին թիուլդարների մասին։ Այդ կանոններով Երևանի, Էջմիածնի, Նոր Բայազետի և Նախիջևանի գավառների թիուլդարներին գյուղացիական ամեն մի ծխից տրվող բնատուրքը (բերքի 3/30 չափով և 2 ռ. 50 կոպեկ դրամական տուրքը) վերացվում էր։ Թիուլդարությունը ճանաչվում էր ցմահ իրավունք և թիուլդարներին նշանակվում էր կենսաթոշակ՝ իրենց նախկին եկամուտների չափով։ Այդ նոր կարգն ուժի մեջ էր մտնելու այն ժամանակ, երբ Կովկասի փոխարքան կլուծեր թիուլդարների թոշակի հարցը, որն իր լուծումը չստացավ մինչև 1912 թվականը։

1877 թ. սեպտեմբերի 5-ին ցարական կառավարությունը կանոններ հրատարակեց նաև «բարձր դասին» չպատկանող հողատերերի և նրանց հողերի վրա ապրող գյուղացիների մասին։ Թեև այդ կալվածատերերի հողային իրավունքները հիմնականում պահպանվեցին, բայց նրանց գյուղացիական տընտեսությունների զարգացման համար իրավապես ավելի նպաստավոր պայ-

---

[40] «Свод материалов...», т. I, ч. II, стр. 68—69.

[41] Գյուղացիական ռեֆորմի մասին Ադրբեջանում մանրամասն տե՛ս Ц. П. Агаян, Крестьянская реформа в Азербайджане в 1870 г., Баку, 1956.

մաններ ստեղծվեցին, քանի որ գյուղացիների ամբողջ հողաբաժինն ամրացվում էր նրանց, իսկ տնատեղերը և մյուս հողակտորները տրվում էին իբրև սեփականություն։ Հողատերերը բահրա գանձելու իրավունք ունեին միայն ցանքերից։ Նրանք չէին կարող դրամական պարհակներ գանձել գյուղացիներից և իրենց պահել կալվածահողերի 1/3-ը կամ 30 դեսյատին, եթե գյուղացիների արական շնչի ամեն մի հոգուն 5 դեսյատին հող չէր տրված։ Յուրաքանչյուր ծխի թույլատրվում էր նաև ետգնման դեպքում 15 դեսյատինից ավելի հող ձեռք բերել։ Մնացած բոլոր կետերում պետք է կիրառվեին 1870 թ. մայիսի 14-ի կանոնադրության դրույթները[42]։

1870 թ. գյուղացիական ռեֆորմը պահպանեց Հայաստանում գոյություն ունեցող ֆեոդալական հարաբերությունները։ Այն նպաստեց, մի կողմից, կալվածատիրական հողատիրության ընդարձակմանը, իսկ մյուս կողմից՝ գյուղացիության սակավահողության ու հողազրկության ուժեղացմանը։ Ռեֆորմն ըստ էության պահպանեց գյուղացիների կալվածատիրական պարտավորությունները և դրանց գանձման ու կատարման համար գործադրվող արտատնտեսական հարկադրանքի գրեթե բոլոր ձևերը։

Ի տարբերություն Եվրոպական Ռուսաստանի, որտեղ 1861 թ. փետրվարի 19-ի կանոնադրությունը 1866 թ. տարածվեց նաև պետական գյուղացիների վրա, Արևելյան Հայաստանում 1870 թ. մայիսի 14-ի կանոնադրությունը տարածվեց միայն կալվածատիրական գյուղացիների վրա, որոնք կազմում էին ամբողջ գյուղացիության շուրջ 1/4-ը։ Եվրոպական Ռուսաստանում կառավարությունը գյուղացիների հողաբաժինների փրկագնման համար տրամադրեց զգալի միջոցներ, մինչդեռ Արևելյան Հայաստանում ոչինչ չհատկացրեց։ Այդ պատճառով Ռուսաստանում գյուղացիական տնտեսությունները ինքնուրույն զարգացման ավելի լայն հնարավորություններ ստացան, քան Հայաստանում։ Եթե Կենտրոնական Ռուսաստանում գյուղացիական ռեֆորմը վերացրեց կալվածատիրական գյուղացիների բնավճարները, ապա Անդրկովկասում և Արևելյան Հայաստանում դրանք պահպանվեցին։

Այս ամենից հետևում է, որ գյուղացիական ռեֆորմն Արևելյան Հայաստանում այնպիսի խոշոր նշանակություն չունեցավ կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման համար, ինչպես Եվրոպական Ռուսաստանում։ «Ընդհանրապես 60-ական թվականների ամբողջ «ռեֆորմների դարաշրջանը»,— գրել է Վ. Ի. Լենինը,— գյուղացուն թողեց աղքատ, ընկճված, խավար, կալվածատեր-ճորտատերերին ենթարկված և՛ դատարանում, և՛ կառավարման մարմիններում և՛ դպրոցում, և՛ զեմստվոյում»[43]։ 60—70-ական թվականների բարենորոգումները նման հետքեր թողեցին նաև Անդրկովկասում ու Արևելյան Հայաստանում, այն տարբերությամբ սակայն, որ այստեղ աշխատավորները մնացին առավել ընկճված և ավելի շատ ենթակա ինքնակալական-բյուրոկրատական ապարատին, քան Եվրոպական Ռուսաստանում։

Այնուամենայնիվ, բուրժուական ռեֆորմները Անդրկովկասում ու Արևելյան Հայաստանում ստեղծեցին որոշակի պայմաններ կապիտալիզմի զարգացման համար։ 1870 թ. գյուղացիական ռեֆորմը երկրի մի շարք շրջաններում

42 Գյուղացիական ռեֆորմի մասին Արևելյան Հայաստանում մանրամասն տե՛ս Վ. Հ. Ռշտունի, Ուրվագծեր Հայաստանի գյուղացիության պատմության, հ. Բ, Երևան, 1968։

43 Վ. Ի. Լենին, Երկ., հ. 20, էջ 212։

վերացրեց գյուղացիական հողերի օգտագործման համայնական եղանակը և այն փոխարինեց ծխային եղանակով, ամրացրեց յուրաքանչյուր անտեսության հողաբաժինը և վերացրեց հողի պարբերաբար կրկնվող վերաբաժանումները, իրավունք տվեց գյուղացիներին վաճառելու, նվիրելու կամ գրավ դնելու իրենց հողակտորները համայնքի ներսում, իսկ այդիները, բանջարանոցները և տնատեղերը՝ նույնիսկ համայնքից դուրս։ Ռեֆորմը կալվածատիրական որոշ բնա-

Թշեի գյուղի ընդհանուր տեսարանը

տուրքեր վերածեց դրամականի և այդպիսով նպաստեց ապրանքակապիտալիստական հարաբերությունների զարգացմանը։ 1870 թ. մայիսի 14-ի կանոնադրությունը գյուղացիներին տվեց նաև բաղաքացիական որոշ իրավունքներ։ Կանոնադրերը կնքելիս նրանք կարող էին հանդես գալ իրենց անունից, հաշտարար դատավորը չէր կարող դրանք կնքել առանց նրանց համաձայնության կամ ներկայության և այլն։

3. ՀՈՂԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ։ ՀԱՐԿԵՐՆ ՈՒ ՊԱՐՀԱԿՆԵՐԸ

Հողային հարաբերություններ։ XIX դարի վերջին Արևելյան Հայաստանում շարունակեցին գոյատևել նախկին պետական, կալվածատիրական կամ մասնատիրական և վանական-եկեղեցական հողատիրության ձևերը։ Դրանցից ամենաընդարձակը պետական հողատիրությունն էր։ Արևելյան Հայաստանի ամբողջ տարածքը կազմում էր 6838835 դես. (1 դես.=1,092 հեկ.), որից 80-ական թվականներին սեփականության իրավունքով պետությանը պատկանում էր 6249401 (91,4%), կալվածատերերին՝ 441328 (5,5%), վանքերին